

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ: Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ALAIN EHRENBERG

ΜΑΝΟΛΗΣ ΤΖΑΝΑΚΗΣ

Το έργο του Alain Ehrenberg (Αλέν Ερενμπέργκ) εντάσσεται σε ένα ρεύμα σκέψης, το οποίο εστιάζει στη μελέτη των νέων μορφών εξατομίκευσης, εντός του οποίου κινούνται αρκετοί γνωστοί κοινωνιολόγοι. Το κύριο ερώτημα αυτής της προσέγγισης είναι το περιεχόμενο του κοινωνικού φαινομένου που περιγράφεται ως «νέα ατομικότητα». Βασική παραδοχή αποτελεί η διάκριση της νεωτερικότητας σε πρώιμη και ύστερη. Έτσι, ερευνώνται η ένταση με την οποία εμφανίζεται σε κάθε χώρα η νέα ατομικότητα, η μορφή την οποία παίρνει, ο χρόνος στον οποίο επιταχύνεται η διαδικασία εξατομίκευσης και τα επιμέρους κοινωνικά στρώματα στα οποία το φαινόμενο αυτό ενδημεί. Παράδειγμα αυτού του τύπου ερευνών αποτελεί το έργο του Anthony Giddens (Άντονι Γκίντενς) που αφορά στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών της «αναστοχαστικής κοινωνίας»,¹ όπως και το έργο του Ulrich Beck (Ούλριχ Μπεκ), όπως αυτό αποτυπώνεται στη θεωρία της «κοινωνίας της διακινδύνευσης».

Η κεντρική πρόταση του Ehrenberg συνίσταται στο ότι η ατομικότητα είναι ζήτημα θεσμικό, συνιστά ένα κοινωνικό γεγονός. Η τόσο χαρακτηριστική στις δυτικές κοινωνίες διαδικασία εξατομίκευσης δεν είναι ούτε ατομικοποίηση ούτε αποξένωση, αλλά μια ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική διαδικασία συγκρότησης της υποκειμενικότητας. Μάλιστα, στο τελευταίο του βιβλίο προκρίνει με σαφήνεια την ανά-

Ο Μανόλης Τζανάκης διδάσκει κοινωνιολογία της ασθένειας και των ιατρικών θεσμών στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

πτυξη μιας κοινωνιολογίας της εξατομίκευσης σε αντιδιαστολή σε μια ατομικιστική κοινωνιολογία, υπογραμμίζοντας ότι το αυτόνομο υποκείμενο είναι δυνατό ως έννοια αλλά και ως πραγματικότητα μόνο υπό την προϋπόθεση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής συνθήκης. Όπως υποστηρίζει, ωστόσο, η διαδικασία εξατομίκευσης καθορίζει με τη σειρά της την ιστορική μορφή του κοινωνικού δεσμού εντός της οποίας αναπτύσσεται.

Διερευνώντας τους μετασχηματισμούς κυρίως της γαλλικής κοινωνίας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υποστηρίζει ότι η νέα ατομικότητα είναι αποτέλεσμα μετασχηματισμών τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο κυρίως στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων και του πολιτισμού. Το πεδίο στο οποίο έχει εξειδικεύσει τις έρευνές του είναι ο τομέας της ψυχικής υγείας, οι θεσμοί που σχετίζονται, έστω εμμέσως, με τη μορφοποίηση και τη διαχείριση της ψυχοκοινωνικής οδύνης. Στο βιβλίο του *Η κούραση να είσαι ο εαυτός σου* υποστηρίζει ότι οι ψυχικές διαταραχές έχουν καταστεί στις μέρες μας κεντρικό κοινωνικό, πολιτικό και ιατρικό ζήτημα, το οποίο διαπερνά όλους τους θεσμούς (οικογένεια, σχολείο, επιχειρήσεις κλπ.). Σύμφωνα με τον Ehrenberg, οι «ψυχικές ασθένειες» συνδέονται ευθέως με τους θεσμικούς τρόπους παραγωγής της υποκειμενικότητας. Το βασικό του επιχείρημα συνίσταται στο ότι η κατάθλιψη αντανάκλα ένα συγκεκριμένο τρόπο συγκρότησης της υποκειμενικότητας, χαρακτηριστικό της διαδικασίας εξατομίκευσης του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, το οποίο δίνει έμφαση στην αξία της αυτονομίας. Η κατάθλιψη είναι μια νέα «ασθένεια της μόδας» –κατ’ αναλογία της υστερίας των αρχών του 19ου αιώνα, χαρακτηριστικό των πειθαρχικών κοινωνιών–, η οποία παίρνει τη μορφή βλάβης της πρωτοβουλίας. Η κατάθλιψη είναι κατ’ ουσία μια ασθένεια της υπευθυνότητας και η σύγχρονη έκφραση της ψυχοπαθολογίας λαμβάνει συχνά τη μορφή της *παθολογίας της θέλησης*, από ένα άτομο το οποίο κατανοεί τον εαυτό του ως «αυτόβουλο υποκείμενο».²

Η επιχειρηματολογία την οποία αναπτύσσει ο Ehrenberg στο εν λόγω βιβλίο αποτελεί έμμεση κριτική στην κλασική ψυχαναλυτική εξήγηση της ψυχοπαθολογίας, στον βαθμό που επιχειρεί να την εντάξει σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Υιοθετώντας μια παρόμοια λογική με αυτή του Zigmunt Bauman (Ζίγκμουντ Μπάουμαν), ο οποίος θέτει το αίτημα της επικαιροποίησης των απόψεων του Freud (Φρόυντ) περί του «πολιτισμού ως πηγής δυστυχίας», θεωρεί ότι η αντίθεση Νόμου και Επιθυμίας, και η συνακόλουθη εσωτερική των συγκρούσεων, έχει αντικατασταθεί από τη δυσανεξία που προκαλεί η ριζοσπαστικοποίηση της διαδικασίας εξατομίκευσης, η οποία «απελευθερώνει» το άτομο από τις συλλογικές δεσμεύσεις του παρελθόντος, επιβάλλοντάς πολλαπλές ευθύνες απ’ ότι στο παρελθόν.³ Στο νεοφιλελεύθερο πρόταγμα «όλα επιτρέπονται...», το καταθλιπτικό άτομο απαντά με το απο-

γοητευτικό «...αλλά τίποτα δεν είναι δυνατό». Ο Ehrenberg υποστηρίζει ότι έχουμε αφήσει πίσω μας την «εποχή της ψυχιατρικής» και πλέον βρισκόμαστε στην «εποχή της ψυχικής υγείας». Η αλλαγή αυτή συνδέεται με τις γενικότερες εξελίξεις στο σύστημα υγείας, με την αύξηση της υπευθυνοποίησης των ασθενών και το σχετικό εκδημοκρατισμό της θεραπευτικής σχέσης εν γένει.⁴

Στο πλαίσιο των ερευνών του ο Ehrenberg έχει εξετάσει και τις σχέσεις σύγχρονης ψυχιατρικής και νευροεπιστημών. Όπως υποστηρίζει, οι νευροεπιστήμες και ιδιαίτερα η σύγχρονη γενετική βασίζονται στην ιδέα ότι η βιολογική κληρονομιά του ατόμου αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την εμφάνιση της ψυχοπαθολογίας, ιδιαίτερα της διπολικής διαταραχής και της σχιζοφρένειας. Η σύγχρονη βιολογία είναι μια επεκτατική «επιστήμη του ολικού ανθρώπου», στον βαθμό που επιδιώκει την εξήγηση της βιοψυχοκοινωνικής ύπαρξης στο σύνολό της, υπό τη μονομερή οπτική όμως της βιοϊατρικής. Πρόκειται, υποστηρίζει, για μια επιστημολογική χίμαιρα, κάτι που καταδεικνύει και η αναντιστοιχία μεταξύ της ιδεολογικής κυριαρχίας της βιολογικής ψυχιατρικής και της νευροβιολογίας και των πενιχρών αποτελεσμάτων τους στο επίπεδο των κλινικών εφαρμογών.⁵

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες οι οποίες αναλύουν τον τρόπο με τον οποίο θεσμοποιείται η υποκειμενικότητα, τουλάχιστον οι πιο γνωστές από αυτές, ειδικότερα στη Γαλλία, παραπέμπουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο έργο αφενός του Alexis de Tocqueville (Αλέξις ντε Τοκβίλ) και αφετέρου σε αυτό του Norbert Elias (Νορμπέρ Ελιά), η προσέγγιση του οποίου έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή τα τελευταία τριάντα χρόνια στη γαλλική κοινωνιολογία. Και οι δύο αυτοί κλασικοί θεωρούν ότι βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας είναι η εξατομίκευση. Η νεωτερική κοινωνία είναι πρωτίστως μια «κοινωνία ατόμων», όπου η ομοιότητα και το πάθος της ισότητας κυριαρχούν τόσο ιδεολογικά όσο και πρακτικά, καθορίζοντας τον κοινωνικό δεσμό. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι στις μεθοδολογικές επισημάνσεις του βιβλίου του *Η λατρεία της επιτέλεσης*, ο Ehrenberg χαρακτηρίζει το εγχείρημά του ως «ανθρωπολογία των δημοκρατικών ηθών». Όπως υποστηρίζει, στις μέρες μας το άτομο είναι υποχρεωμένο να δημιουργήσει ένα ατομικό σχέδιο, εκμεταλλευόμενο τους διαθέσιμους πόρους προκειμένου να μην περιθωριοποιηθεί. Έτσι, ολόένα και περισσότερη ευθύνη αποδίδεται στο άτομο, το οποίο οφείλει να συμμορφωθεί στις κοινωνικές επιταγές για διακυβέρνηση του εαυτού.

Οι αναλύσεις αυτές θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συγγενείς με εκείνες του Nicolas Rose (Νίκολας Ρόουζ), καθώς και άλλων ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων της υγείας, οι οποίοι μελετούν τις σύγχρονες μορφές ψυχοθεραπείας, την επέκταση και τη διάχυση εν γένει του θεραπευτικού λόγου, ο οποίος προτρέπει σε μια ενεργητική

διαχείριση του εαυτού. Οι επιστημολογικές παραδοχές αυτών των προσεγγίσεων είναι συμβατές με το έργο του ύστερου Foucault, το οποίο αφορά στη διακυβέρνηση του εαυτού και τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης.⁶

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο ο Ehrenberg έχει εργαστεί είναι η χρήση των ψυχοτρόπων ουσιών. Η εποχή της χρήσης του LSD και άλλων ψυχοτρόπων ουσιών, για πολιτικούς λόγους, για την επινόηση μιας μη αλλοτριωμένης πραγματικότητας και της αναζήτησης μιας αδιαμεσολάβητης από την κυριαρχία σχέσης εαυτού-άλλου, φαντάζει για τον συγγραφέα πολύ μακρινή. Στον βαθμό που η εξατομίκευση που βασίζεται στην «προβληματική της ύπαρξης» έχει αντικατασταθεί από ένα καθεστώς υπευθυνοποίησης του ατόμου, διερευνάται τότε η χρήση τέτοιων ουσιών εντάσσεται σε μια λογική ένταξης και τότε σε μια λογική διαφυγής και περιθωριοποίησης, καθώς και οι όροι διαχωρισμού και ενοποίησης ψυχοφαρμάκων και ναρκωτικών ουσιών.⁷

Σε κάθε περίπτωση, οι επιμέρους όψεις του κοινωνικού δεσμού δεν μπορούν, υποστηρίζει ο Ehrenberg, να διερευνηθούν, εάν δεν κατανοήσουμε τις ιστορικές μορφές που παίρνει η διαδικασία της εξατομίκευσης, η οποία αποτελεί θεμελιώδες συστατικό των νεωτερικών κοινωνιών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα 2001· του ίδιου, *Modernity and Self-identity*, Polity Press, Λονδίνο 1991.
- 2 Βλ. μια ενδιαφέρουσα κριτική της αγγλικής μετάφρασης του εν λόγω βιβλίου, Gil Eyal, «The Weariness of the Self: Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age by Alain Ehrenberg», *Contemporary Sociology* 39/6 (2010), σ. 697-698.

- 3 Zigmunt Bauman, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Ψυχολογικός, Αθήνα 2002. Βλ. επίσης του ίδιου, *Και πάλι μόνοι: η ηθική μετά τη βεβαιότητα*, Έρασμος, Αθήνα 1998· του ίδιου, *Ρευστοί καιροί*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.
- 4 Alain Ehrenberg / Anne Lovell (επιμ.), *La Maladie mentale en mutation: psychiatrie et société*, Odile Jacob, Παρίσι 2001.
- 5 Βλ. σχετικά, Alain Ehrenberg, «Le sujet cérébral», *Esprit* (Νοέμ. 2004), σ. 130-155· του ίδιου, «Épistémologie, sociologie, santé publique: tentative de clarification», *Neuropsychiatrie de l'enfance et de l'adolescence* 55 (2006), σ. 450-455· «Malaise dans l'évaluation de la santé mentale», *Esprit* (Μάιος 2006), σ. 89-102· «Santé mentale: malaise dans l'évaluation», *Médecine/Science* 22/5 (2006), σ. 548-563· «Le cerveau "social" chimère épistémologique et vérité sociologique», *Esprit* (Ιαν. 2008), σ. 79-103.
- 6 Βλ. σχετικά, Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 2. Η χρήση των απολαύσεων*, Ράππας, Αθήνα 1989· του ίδιου, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 3. Η μέριμνα για τον εαυτό μας*, Ράππας, Αθήνα 1992· *Le gouvernement de soi et des autres (Cours au Collège de France 1982-1983)*, Gallimard-Seuil, Παρίσι 2008· *Le gouvernement de soi et des autres (Cours au Collège de France 1983-1984)*, Gallimard-Seuil, Παρίσι 2009. Βλ. επίσης Nicolas Rose, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*, Free Association Books, Λονδίνο 1999· του ίδιου, *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-first Century*, Princeton University Press, Πρίνστον 2007. Για συναφείς προσανατολισμούς στην κοινωνιολογική και ανθρωπολογική διερεύνηση της ελληνικής ψυχιατρικής, βλ. Anne Davis, *Bad Souls. Madness and Responsibility in Modern Greece*, Duke University Press, Λονδίνο 2012· Μανόλης Τζανάκης, *Ψυχική ασθένεια και σύγχρονες πρακτικές του εαυτού. Μία μαρτυρία ζωής*, Πεδίο, Αθήνα 2012· του ίδιου, *Πέραν του ασύλου. Η κοινοτική ψυχιατρική και το ζήτημα του υποκειμένου*, Συναψεις, Αθήνα 2008.
- 7 Βλ. σχετικά, Alain Ehrenberg (επιμ.), *Individus sous influence: drogues, alcools, médicaments psychotropes*, Esprit (Société), Παρίσι 1991, και σε επιμέλεια του ίδιου, *Drogues et médicaments psychotropes: le trouble des frontières*, Esprit (Société), Παρίσι 1998.

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η ΑΥΓΗ